

1940-1945

'Engelse soldaten bij de bevrijding op de Markt van Weert, september 1944.' | Gemeentearchief Weert.

David **Barnouw**

1940-1945

De CANON van de Duitse Bezetting in Nederland

WalburgPers

COLOFON

In samenwerking met NIOD
Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

Tekstredactie

Geert Renting, Redactie bureau Springbok, Dieren

Beeldredactie

Lieke Janssen, NIOD Instituut voor Oorlogs-,
Holocaust- en Genocidestudies

Met dank aan

Marjo Bakker, Hinke Piersma, Marije Plomp en
Peter Romijn, NIOD Instituut voor Oorlogs-,
Holocaust- en Genocidestudies

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Tweede Wereldoorlog – Belevingsweekend.

© www.c-photography.net

Achterzijde boven: Duitse soldaat, 1941 (Spaarnestad
Photo).

Achterzijde onder: Seyss-Inquart inspecteert Duitse troe-
pen (Beeldbank WO2-Overloon).

Foto auteur

Barbara Boender

Ontwerp & opmaak

Erwin Bomans^{BNO} leucq!, Hof van Twente

1e druk, 2010

2e druk, 2016

© 2010 NIOD – David **Barnouw**

p/a Uitgeversmaatschappij Walburg**Pers**, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Tenzij anders vermeld zijn alle gebruikte afbeeldingen afkomstig uit de Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 978.94.6249.101.4

NUR 689

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 De voorgeschiedenis van drie bondgenoten	12
2 Hitler	16
3 Generaal Winkelman	20
4 De inval op 10 mei 1940	25
5 De Grebbeberg	28
6 Het bombardement op Rotterdam	30
7 De bezetter	35
8 Seyss-Inquart en Rauter	38
9 De NSB	41
10 Mussert	44
11 Rost van Tonningen	47
12 Verzet	49
13 Hannie Schaft	52
14 Stakingen	54
15 Onderduiken	58
16 Tante Riek	61
17 Jodenvervolging	63
18 Anne Frank	67
19 David Cohen en Abraham Asscher	70
20 Kampen, gevangnissen en de dood	73
21 Werken tijdens de oorlog	78
22 Hirschfeld	82
23 Duitse militaire dienst	84
24 De Kultuurkamer	87
25 Kardinaal De Jong en ds. Gravemeijer	89
26 Ballingschap in London	92
27 Wilhelmina	96
28 Gerbrandy	99
29 De West	102
30 De Koopvaardij	105
31 Operatie Market-Garden	107
32 Montgomery en Eisenhower	112
33 Dolle Dinsdag	114
34 Putten: misdaad, tragedie en affaire	118
35 De slag om de Westerschelde	123
36 Churchill, Roosevelt en Stalin	125
37 Hongerwinter en voedseldroppings	128
38 De verdere bevrijding van Nederland	132
39 Binnenlandse Strijdkrachten en Militair Gezag	136
40 Prins Bernhard	140
41 Drees	143
42 De Slag in de Javazee en wat daarna volgde	147
43 Karel Doorman	152
44 Van Nederlands-Indië naar Indonesië	154
45 Naoorlogse opvang	159
46 Organisatie oorlogsgetroffenen, zorg en wetten	162
47 Naoorlogse berechting en zuivering	165
48 De Drie van Breda	168
49 Wederopbouw	171
50 Monumenten en plekken van herinnering	174

Een meisje loopt verwaasd door een straat in Dordrecht waar zojuist een geallieerd precisiebombardement op het Duitse hoofdkwartier van het vijftiende leger van generaal Von Zangen is uitgevoerd. Bij het bombardement werd ook een woonwijk getroffen, 24 oktober 1944.

Inleiding

Geen enkele periode uit de Nederlandse geschiedenis heeft een dergelijke grote impact gehad als de periode van de Tweede Wereldoorlog. Je bent 'voor' of je bent 'na de oorlog' geboren en na de eerste generatie hoort ook een tweede en een derde generatie de verhalen en vertelt ze verder.

Terwijl in Nederland de bevrijding werd gevierd, moest in onze kolonie in Zuidoost-Azië nog meer dan drie maanden worden gewacht voor de dodelijke kracht van twee atombommen een einde aan de Tweede Wereldoorlog maakte. Dat Indonesië zich daarna vrij zou vechten, hadden slechts weinigen voorzien.

Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie heeft vanaf juni 2007 een te bediscussiëren bezettingscanon op zijn website gepresenteerd en honderden webbezoekers hebben hierop uitgebreid gereageerd. Op basis van de discussiecanon en de reacties is nu een Bezettingscanon met 50 vensters tot stand gekomen. Deze keuze kan willekeurig lijken, maar is gebaseerd op de visie die aan het begin van de 21e eeuw aanwezig is. De keuze van onderwerpen is nu wellicht anders dan deze twintig jaar geleden was en over twintig jaar zullen waarschijnlijk weer andere keuzes gemaakt gaan worden.

De Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland kwamen niet uit de lucht vallen en daarom worden in het eerste venster de drie Asmogendheden voorgesteld; de aanstichters van deze oorlog. De belangrijkste leider, Adolf Hitler, krijgt een aparte biografie, waarbij de vraag of zonder hem de geschiedenis anders was gelopen, onbeantwoord moet blijven.

Hoewel generaal Winkelman de oorlog van mei 1940 in vijf dagen verloor, zou hij mede door zijn vijf jaar lange krijgsgevangenschap populair worden.

De mythe wil dat de inval in het neutrale Nederland op 10 mei 1940 onverhoeds was, maar er waren voordien al wel militaire afspraken met Frankrijk en Engeland gemaakt en de legerleiding was op de hoogte van een dreigende inval. De Grebbelinie was de voordeur van de Vesting Holland, waarin het leger zich zou terugtrekken om op bondgenootschappelijke hulp te wachten. Er werd daar hard gevochten, maar ondanks plaatselijke succes-

sen waren de Nederlandse soldaten geen partij voor het Duitse leger.

De mythe dat de Duitsers met een terreurbombardement Rotterdam platgegooid hebben, houdt niet langer stand. In Rotterdam werd gevochten; het was frontgebied, en één van de twee eskaders bommenwerpers heeft zijn bommen niet laten vallen.

In tegenstelling tot een aantal andere bezette landen kreeg Nederland een burgerlijk bestuur; niet soldaten, maar politieke ambtenaren gingen het land besturen. Seyss-Inquart en Rauter, twee Oostenrijkers uit de top van het bezettingsbestuur, waren fanatieke nazi's, en hun namen staan symbool voor terreur en uitbuiting.

De Nederlandse nazipartij, de NSB, was 'de vriend van de vijand' en leverde tal van hand- en spandiensten. Daarom werd ze dan ook algemeen als een landverraderlijke partij gezien. De oprichter en leider van de NSB, Mussert, meende dat hij het beste voor had met het Nederlandse volk, maar hij werd na de oorlog ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Een ander kopstuk, Rost van Tonningen, was een veel fellere en radicalere nazi, maar hij wist onvoldoende politieke steun van de bezetter te verwerven. Na de oorlog pleegde hij zelfmoord.

Dat steeds meer mensen zich wilden verzetten tegen een vreemde indringer lijkt logisch, maar hoe en met wie? Het verzet in Nederland was veelkleurig en breed geschakeerd, maar bleef beperkt tot een minderheid. Tegen het gewapend verzet traden de Duitsers het hardste op en een van de vertegenwoordigers ervan, Hannie Schaft, werd na haar arrestatie zonder meer geëxecuteerd.

Een vorm van verzet waaraan vele duizenden mensen enkele malen deelnamen was de werkstaking. Dat gebeurde tijdens de Februaristaking (1941), de April-Meistakingen (1943) en de Spoorwegstaking (1944).

Een veel voorkomende verzetsvorm was het onderduiken; door Joden uit lijfsbehoud, door niet-Joden om niet in Duitsland te hoeven werken of om zich aan vervolging te onttrekken. Vele honderdduizenden waren betrokken bij het helpen van onderduikers. Een van de belangrijkste organisatoren van de hulp aan onderduikers was een huisvrouw uit Winterswijk, 'tante Riek', die haar

leven verloor in het concentratiekamp Ravensbrück.

In de nazi-ideologie speelde het antisemitisme een grote rol en Nederland diende 'Judenrein' te worden; een taak waarin de bezetter bijna slaagde. Het bekendste slachtoffer van de Jodenvervolging is de in Duitsland geboren Anne Frank, die tijdens haar onderduikperiode in het centrum van Amsterdam een dagboek bijhield, dat na haar dood wereldberoemd zou worden.

De Duitsers gebruikten voor hun Jodenvervolging op sluwe wijze de elite van de Joodse gemeenschap; in Nederland waren dat de voorzitters van de Joodsche Raad – Asscher en Cohen.

Net als in Duitsland waren ook in Nederland (doorgangs)kampen nodig om actieve en niet-actieve tegenstanders voor langere tijd op te sluiten en om Joden kortstondig vast te zetten vóór ze naar de vernietigingskampen werden gedeporteerd.

Mede door de vele opdrachten van het Duitse

leger ging het de eerste oorlogsjaren goed met de Nederlandse economie. Later werden steeds meer Nederlanders gedwongen in Duitsland in de oorlogsindustrie te werken. Een van de hoogste Nederlandse ambtenaren, de secretaris-generaal van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, Hirschfeld, volgde een pragmatische politiek, waarbij de Nederlandse en Duitse belangen samen schenen te vallen.

Collaboratie, samenwerken met de vijand, bestaat in velerlei vorm, maar de vijand vrijwillig als militair dienen, wordt als een zwaar vergrijp gezien. Toch dienden meer dan 25.000 Nederlanders in verschillende Duitse militaire eenheden, met name in de *Waffen-SS*.

Nederland diende ook cultureel in de nazi-ideologie te worden ingepast, waarbij in eerste instantie 'Joodse invloeden' uitgeschakeld moesten worden. De *Kultuurkamer* was opgericht voor deze culturele nazificering.

De bezetter wilde geen kerkstrijd, zodat de ker-

Een groep van 500 joden wacht op de Polderweg in Amsterdam op transport naar kamp Westerbork, 25 mei 1943.

ken nog enige bewegingsvrijheid hadden. Maar openlijke protesten zorgden voor represailles. Kardinaal De Jong en dominee Gravemeijer, de secretaris van de Hervormde Synode, belichaamden het verzet der kerken.

Aanvankelijk werd het uitwijken van de koningin en het kabinet als een smadelijke vlucht gezien, maar in Londen hadden zij meer vrijheid van handelen dan in bezet gebied. De regering in ballingschap nam tal van maatregelen voor het naoorlogse Nederland. De formele macht van koningin Wilhelmina was in Londen niet groter dan voorheen, maar haar informele macht wel degelijk. Het waarborgen van de dynastie en de onafhankelijkheid van Nederland stonden bij haar voorop.

De felle calvinist Gerbrandy groeide in ballingschap uit tot een standvastig premier, die de overwinning op het nazisme als hoofddoel zag.

De Nederlandse bezittingen in Zuid-Amerika, 'de West', beleefden een boom-periode tijdens de oorlog. Bauxiet uit Suriname werd gebruikt voor de bouw van vliegtuigen, die ook nog eens voor een deel afhankelijk waren van de olieproducten die op de Antillen werden geraffineerd.

De Nederlandse handelsvloot werd in zijn geheel ingezet voor de geallieerde zaak en speelde een belangrijke rol in de onophoudelijke goederenstroom van de Verenigde Staten naar Europa. De koopvaardij leed zware verliezen door aanvallen van Duitse duikboten.

Toen de geallieerde troepen het zuiden van Nederland waren binnengekomen, leek operatie Market-Garden een snel einde aan de oorlog te maken. Luchtlandingstroepen zouden met name de bruggen bij Nijmegen en Arnhem dienen te veroveren en in bezit moeten houden tot de geallieerde hoofdmacht er zou zijn. Vervolgens zou Duitsland worden binnengekomen. Operatie Market-Garden strandde echter grotendeels bij Arnhem.

De architect van Market-Garden was de Engelse generaal Montgomery, een eigenzinnig militair, die vaak overhoop lag met collega's. Ook zijn superieur, de Amerikaanse generaal Eisenhower, had de nodige moeite met hem.

Door de snelle opmars van de Geallieerden en foutieve berichtgeving op Radio Oranje en de BBC raakten talloze Nederlanders er vast van overtuigd dat de bevrijding nabij was. De eerste dinsdag van september 1944 zou als Dolle Dinsdag de geschiedenis ingaan.

Grootschalige terreur, zoals de Duitsers in Oost-Europa bedreven, was in Nederland nog niet voor-

NSB affiche uit 1942.

gekomen, maar na een aanslag op een militaire auto op 1 oktober 1944 werd het nabijgelegen dorp Putten het toneel van een Duitse wraakoefening. Een deel van het dorp werd in brand gestoken en van de meer dan 600 afgevoerde mannen overleefde slechts tien procent.

De haven van Antwerpen was van groot belang voor de geallieerde oorlogsvoering, maar zonder een veilige Westerschelde kon er geen schip komen. Aan beide kanten van de Westerschelde leverden de Duitsers stevige weerstand en de Geallieerden zetten zelfs het eiland Walcheren onder water om de vijand te verdrijven.

Voor miljoenen Europeanen stonden drie mannen garant voor een geallieerde overwinning. De Engelse premier Churchill, de Amerikaanse president Roosevelt en de Russische dictator Stalin verschilden zeer van elkaar, maar hadden één gezamenlijke vijand: nazi-Duitsland onder leiding van Hitler.

In veel plaatsen in het nog niet bevrijde westen van Nederland ontstond tegen het einde van 1944 een groot tekort aan voedsel en brandstof. Tijdens deze Hongerwinter bezweken zo'n 20.000 mensen.

De bevrijding van Nederland kostte meer tijd en doden dan de inval door de Duitsers. Canadese troepen vochten zich een weg van Arnhem naar Groningen, terwijl het westen na de Duitse capitulatie zonder strijd werd bevrijd.

Twee 'burgergeïnterneerden' in kamp Si Rengo Rengo op Sumatra.

In september 1944 was er eindelijk een overkoepelende organisatie voor alle verschillende verzetsgroepen gevormd: de Binnenlandse Strijdkrachten, onder bevel van prins Bernhard. Niet het verzet, maar een nieuwe organisatie, het Militair Gezag, maakte in Nederland de dienst uit in de periode tussen de daadwerkelijke bevrijding en de terugkeer van normale verhoudingen.

Het was de wens van koningin Wilhelmina dat prins Bernhard opperbevelhebber van het Nederlandse leger zou worden, maar dat ging én de geallieerde top én de Nederlandse regering te ver. Er bestond bij de Geallieerden toch nog wantrouwen tegen deze ex-Duitser en bovendien was hij te licht voor zo'n zware post. Maar zijn populariteit zou decennia lang zeer groot blijven.

De sociaaldemocraat in hart en nieren, Willem Drees, die zich gedurende de oorlog ondanks arrestaties en detenties druk bleef maken over de politieke toekomst

van een democratisch Nederland, vormde samen met Schermerhorn het eerste naoorlogse kabinet. Na de oorlog groeide Drees uit tot een van de populairste premiers en werd hij bekend als de vader van de verzorgingsstaat.

De zuidwaartse expansie van Japan zou ook vroeg of laat Nederlands-Indië treffen en het was duidelijk dat de Japanse vloot en de schepen van de Geallieerden elkaar zouden moeten treffen. Eind februari 1942 vond de Slag in de Javazee plaats. De gecombineerde geallieerde *Combined Striking Force* stond onder bevel van de Nederlandse schout-bij-nacht Karel Doorman, die met zijn vlaggenschip ten onder ging. De Japanners behaalden een beslissende overwinning, zodat Java open kwam te liggen voor een Japanse invasie. Japan claimde Nederlands-Indië te hebben bevrijd van de Nederlandse kolonisatoren, die allen werden geïnterneerd.

Door de voortdurende oorlog werden de levens-

Het communistische blad *De Waarheid* laat op dit affiche uit 1945 duidelijk zien hoe het over de berechting van collaborateurs dacht.

omstandigheden van de Indonesiërs steeds moeilijker, vooral voor diegenen die als dwangarbeider waren geronseld.

De nederlaag van Japan leidde tot de onafhankelijkheid van Indonesië, wat Nederland door twee koloniale oorlogen trachtte te verhinderen.

Na de oorlog poogden honderdduizenden ontheemden hun gezin of hun huis weer terug te vinden en hoopten op een behoorlijke opvang. In Duitsland waren dat duizenden kampoverlevenden en een veelvoud van dwangarbeiders, naast een schamele rest van Joodse overlevenden. In Nederland waren het evacués en ondergedokenen. De Indonesische onafhankelijkheid zorgde ook nog voor een toevloed van meer dan 300.000 mensen.

Na de oorlog werden tal van organisaties opgericht door diegenen die in het verzet hadden gezeten, in de kampen hadden verbleven of op de een of andere manier slachtoffer van de bezetting waren geworden. De

eerste decennia was eenheid ver te zoeken en een aantal comités werd een speelbal in de Koude Oorlog. Zij wisten wel succesvol pressie uit te oefenen, waardoor speciale wetten uitgevaardigd werden om het leed te verzachten en materiële schade te compenseren.

Om de naoorlogse berechting van de veelvormige collaboratie adequaat te laten verlopen, waren in Londen al voorbereidingen getroffen om Bijzondere Gerechtshoven op te richten. De doodstraf werd heringevoerd en veertig keer voltrokken. Van meer dan 100 ter dood veroordeelden werd de straf omgezet in gevangenisstraf.

Als erfenis van de oorlog bevonden zich in de jaren 70 nog drie Duitse oorlogsmisdadigers in de strafgevangenis van Breda. Rond de eventuele vrijlating van 'De Drie van Breda' ontstonden emotionele taferelen, waarbij voor- en tegenstanders elkaar nauwelijks leken te begrijpen. Toen de laatste twee in 1989 alsnog werden vrijgelaten, was het debat verstomd.

Nederland lag niet in puin, maar er was zeker wederopbouw nodig, zoals het herstel van de vele verwoeste bruggen, huizen en boerderijen die door oorlogsgeweld waren vernield; van haveninstallaties en van fabrieken. Bovendien was in die eerste naoorlogse jaren letterlijk gebrek aan alles.

Overal in Nederland zijn er getuigenissen van de oorlog; niet alleen in de vorm van monumenten, maar ook in de vorm van herinneringsplekken als kamp Westerbork en oorlogsoverblijfselen als de vele bunkers in het westen van het land.

David **Barnouw**

Literatuur

- IJong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1969-1991
- *Dagboekfragmenten 1940-1945*, Den Haag 1954
- Paape, A.H., *Bericht van de Tweede Wereldoorlog. Geïllustreerd verzamelwerk in honderd weekafleveringen*, Amsterdam 1970-1972